
DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2019.01.020>

УДК: 330.341.1:339

JEL: O11, P16, P27

Юрій Зайцев

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Обґрунтовано необхідність, можливість і доцільність формування конкретних інституціонально оформлених напрямів у предметному полі сучасної політичної економії і, зокрема, такого її напрямку як політична економія постіндустріального суспільства; критично проаналізовано праці деяких сучасних теоретиків, які розглядають політичну економію постіндустріального суспільства лише як "сервісну політичну економію" оскільки, на їх думку, домінуючим сектором сучасної економіки є сектор послуг.

Доведено, що "сервісна політична економія" апріорі не може охопити всю гаму відносин, суперечностей, тенденцій і варіантів розвитку інституційних форм економіки та суспільства в умовах інформаційного способу виробництва, що народжується на планеті на основі наукової революції, отже, не може ототожнюватись із власне політичною економією постіндустріального суспільства. Із цих позицій окреслене поле предмета політичної економії постіндустріального суспільства, запропоновано та обґрунтовано думку, згідно з якою політична економія постіндустріального суспільства та сучасна політична економія є близькими за своєю спрямованістю інституційними формами політичної економії у її розвитку, предметне поле яких збагачується за умов ускладнення характеру взаємозв'язків і взаємозалежностей між окремими елементами та секторами архітектоніки глобалізованої економіки та глобалізованого суспільства.

Ключові слова: політична економія постіндустріального суспільства, сучасна політична економія, "сервісна політична економія", цифрова економіка, четверта індустріальна (промислова) революція, інформаційний спосіб виробництва, неоліберальна парадигма, людиноцентрична парадигма, парадигма трансгуманізму.

Зайцев Юрій Кузьмич (zyk3000@ukr.net), д-р екон. наук, проф.; професор кафедри економічної теорії ДВНЗ "Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана"; керівник наукової школи КНЕУ "Сучасна політична економія"; Researcher ID: G-8471-2017.

Починаючи з другої половини XIX століття відбувається трансформація індустріального суспільства та його економічної системи у напрямі формування умов становлення економіки, в якій об'єднуються в єдиний процес і в єдиний потужний фактор виробництва науковий і технічний прогрес на засадах нової техніко-економічної парадигми розвитку. Така спрямованість трансформації формує і передумови втрати домінуючих позицій в економічній теорії класичної політичної економії, як моносистемної науки про закони функціонування та розвитку економічних відносин того чи іншого суспільства, оскільки кардинально змінюються умови, процес та результати функціонування суспільного виробництва, характер і форми суперечностей між його основними суб'єктами, самі суб'єкти тощо. Специфічною особливістю та умовою ефективності трансформації у XX столітті стає формування людиноцентричної і, в певному сенсі, як зазначають окремі сучасні дослідники, "сервісної" парадигми економічного розвитку.

Ерік С. Рейнерт у своїй праці "Спонтанный хаос. Экономика эпохи рецессии" (2017) дає таку характеристику впливу процесу зміни техніко-економічної парадигми на архітектуру розвитку сучасної економічної системи: "Це радикальна інновація, – вважає він, – яка змінює ланцюжок нарахування вартості практично в усіх сферах промисловості. Завдяки їй з'являється безліч нових галузей та незліченна кількість нових продуктів, а модель попиту змінюється таким чином, що інші, раніше цілком успішні галузі, поступово щезають. Окрім того, подібні інновації стають причиною змін абсолютної більшості виробничих процесів. Економічний розвиток змінюється: якщо раніше він обмежувався збільшенням кількості різновидів одного й того ж продукту, то тепер з'являється абсолютно новий продукт". Цитований автор підкреслює також ще одну особливість впливу процесу зміни техніко-економічних парадигм (що надзвичайно важливо для розуміння ролі сучасної політичної економії у пізнанні соціально-економічних наслідків і перспектив подібних трансформацій): *"Глобальні інноваційні хвилі змінюють не тільки ту сферу, яку*

ми звикли називати "економіка", але й суспільство загалом" (курсив наш. – Ю.З.) (Рейнерт, 2017. С. 54).

Подібні висновки знаходять свою підтримку і, певною мірою, підтвердження у працях багатьох сучасних дослідників, в яких дається не лише характеристика динамічних змін у структурі суспільного виробництва, споживання, секторальних особливостей зростання продуктивності праці, а й ідеться про доцільність та необхідність розвитку предметного поля сучасної політичної економії, дослідження причин, природи та можливих наслідків згаданих процесів щодо переформатування системи мотивації економічної діяльності та праці, принципів узгодження інтересів основних суб'єктів господарювання, визначення концептуальних засад нових моделей економічної політики та економічного розвитку глобалізованого суспільства¹. Водночас і на концептуальному, і на теоре-

¹ Клаус Шваб, засновник та виконавчий голова Всесвітнього економічного форуму, у своїй новій монографії "Технологии четвертой промышленной революции" (2018) фактично визначає, сам того не помічаючи, поле предмета політичної економії постіндустріального суспільства. Він, зокрема, стверджує, що "світ знаходиться на роздоріжжі. Соціальні та політичні системи, які врятували мільйони людей від злиднів і півстоліття направляли нашу державну та глобальну політику, тепер працюють проти нас. Економічні вигоди, які дають наука та виробництво, стають дедалі менш доступними, зростає нерівність, а негативні наслідки нашої інтегрованої глобальної економіки шкодять оточуючому середовищу та найбільш вразливим категоріям населення, найменш пристосованим до того, щоби витримувати витрати та побічні ефекти прогресу. Зростаюче відчуження між найбільш забезпеченою частиною населення та усією рештою говорить про те, що соціальна єдність у кращому випадку ослаблена, а в гіршому – на грані розпаду". За цих умов, на думку К. Шваба, "технології Четвертої промислової революції здатні повністю змінити способи сприйняття оточуючого світу, що склалися, обробки даних, координації дій, виробництва продуктів і послуг. Вони пропонують організаціям і окремим громадянам абсолютно нові можливості для створення цінності". Однак, зазначає К. Шваб, щоб використати такі можливості, "необхідна спільна робота багатьох зацікавлених сторін для виконання трьох головних завдань: справедливо розподіляти блага від технологічних проривів, стримувати їх неминучі негативні ефекти та гарантувати, що нові технології будуть розширювати, а не обмежувати можливості всіх жителів Землі" (Шваб, 2018. С. 10–11; 15). До речі, як яскраво сучасна ситуація, що її описує К. Шваб, нагадує ситуацію на зламі індустріального типу економіки та суспільства, описану Й.А. Шумпетером у праці "Капіталізм, соціалізм і демократія" (1945).

тико-методологічному рівнях у сучасних дослідників ще не склалася спільна позиція щодо особливостей функцій, завдань та архітекτονіки предмета сучасної політичної економії, що, безперечно, ускладнює процес пізнання причин тектонічних, субстанціональних зрушень сучасної економічної системи та сучасного глобалізованого суспільства, окреслення можливих варіантів подальшого розвитку людства, визначення принципів і моделей цього розвитку на засадах гармонізації інтересів як національних економік, так і кожної окремої людини. Саме такий стан речей і спонукав нас звернутися до аналізу сутності, особливостей предмета та методології політичної економії постіндустріального суспільства.

Як уже зазначалося вище, інтерес науковців до особливостей предмета політичної економії XXI століття досить значний, що часом знаходить своє вираження в оригінальних і цікавих розробках. Так, наприклад, Анна Врен, аналізуючи наслідки структурних змін в економіці для подальшого економічного та соціального розвитку, у праці "Політична економія сервісного транзиту" (2013) подає не тільки характеристики нової структури розвинених економік наприкінці XX – на початку XXI століття, яка виникає під впливом змін у техніко-економічній парадигмі економічного зростання, зокрема й зростання добробуту громадян, а й *пропонує розширити предмет сучасної політичної економії за рахунок формування нового її напрямку – "політичної економії сервісного транзиту"*, оскільки, на її думку, "піднесення сервісної економіки створює нові вибори в політиці і відкриває можливості коаліцій, адаптовані до динамічних постіндустріальних ринків праці" (Wren, 2013).

На думку цитованого автора, "сектор послуг перейняв на себе роль двигуна виробництва і розширення зайнятості". Порівняльний аналіз зростання продуктивності праці у виробничому секторі та різних секторах сфери послуг визначає, на думку А. Врен, чітко окреслену тенденцію до випереджального розвитку, *по-перше*, сфери послуг порівняно із виробничим сектором економіки і, *по-друге*, домінування у цьому

процесі, всередині сектора послуг, підсистем, пов'язаних із рухом фінансів.

Динаміку змін щодо зростання продуктивності праці у секторі послуг визначає не тільки чинник значного зростання попиту, а й ІКТ-революція, що розгортається в умовах розвитку постіндустріального, інформаційного технологічного способу виробництва на засадах інтелектуальної економіки. Значення саме цього чинника підкреслюють у своїх працях В. Нордхауз (2007. С. 147), К. Коррадо і Дж. Хаскел (2012), Я. Тріплетт і Б. Босворт (2004), зазначаючи, що внесок ІКТ-капіталу в зростання доданої вартості впродовж трьох останніх десятиліть був відчутний у більшості знаннево-інтенсивних сервісних секторах, насамперед, таких як бізнес-послуги, фінансове посередництво, пошта й телекомунікації.

Цікаві, до того ж конструктивні, з позиції окреслення поля, об'єкта та предмета досліджень сучасної політичної економії, думки висловлюють згадані вище автори щодо процесу розвитку умов для розширення торгівлі послугами в глобалізованій економіці. На їхню думку, з початку 1980-х років сталися дві важливі зміни, які вплинули на суттєве розширення торгівлі послугами в усьому світі. *По-перше*, ІКТ-революція, яка сприяла оцифруванню інформації, низькі витрати та миттєве транспортування всім світом, усунули більшість технічних обмежень для торгівлі – принаймні у більшості інформаційно-інтенсивних сфер сервісного забезпечення, таких як фінансування, бізнес-послуги, комунікація (*Freud and Weinhold, 2002; Blinder, 2006, 2009*). Так, наприклад, Сьюзан Лунд і Джеймс Маніка, партнери McKinsey & Company та McKinsey Global Institute, члени Ради з міжнародних відносин CFR, аналізуючи динаміку приросту обсягу транскордонних потоків даних, приходять до висновку, згідно з яким "внесок транскордонного обміну даними у формування глобального ВВП вже вище внеску традиційної торгівлі" (*Лунд, Маніка, 2017. С. В3*). Вони називають це явище "цифровою глобалізацією". На обґрунтування такої тези цитовані автори наводять такі статистичні дані: за 2005–2016 роки обсяг транс-

кордонних потоків даних зріс у 80 разів; майже 50 млн малих підприємств торгують на Фейсбуці (у 2013 р. їх там було лише 25 млн). У 2015 році частка міжнародної електронної комерції у глобальній торгівлі товарами досягла приблизно 10% у доларовому обчисленні. За розрахунками аналітиків, – зазначають С. Лунд і Дж. Маніка, – до 2020 року щорічні витрати на транскордонну електронну комерцію досягнуть 1 трлн дол. США (2017. С. В3).

По-друге, Анна Врен та її однодумці доводять, що в епоху, в якій потенціал промислових секторів перестає виконувати роль драйверів економічного зростання і створення зайнятості у значній більшості розвинених економік, висока продуктивність сектора послуг, які котируються на міжнародному рівні, відіграє потенційно критичну роль у майбутньому розвитку цих економік (*Wren*, 2013. Р. 7).

Безперечно, роздуми Анни Врен, інших теоретиків щодо ролі сфери послуг в подальшому економічному розвитку, необхідності формування відповідного напрямку дослідження закономірностей зростання впливу сервісної економіки на життя планети у формі "політичної економії сервісного транзиту" є оригінальними, хоча водночас суперечливими, оскільки власне політичної економії в них мало. Адже, на наш погляд, надзвичайно важливо відповісти на питання, наскільки такі тенденції йдуть на користь усьому суспільству, економічній системі загалом, задоволенню плінних і стратегічних інтересів кожного члена суспільства у віддаленій перспективі. А це можна зробити лише на основі сутнісного політико-економічного аналізу причин та наслідків процесів, що відбуваються. Однак за будь-яких умов погляди А. Врен та її однодумців свідчать про те, що об'єктивна логіка економічного розвитку суспільства у ХХ–ХХІ століттях викликає потребу у вищому рівні симетричності логіки суб'єктивного мислення вчених, політиків, представників бізнесу щодо пізнання нових тенденцій, перспектив руху суспільства, нових мотивів, принципів, характеру економічної поведінки суб'єктів економічного життя.

Одним із найбільш цікавих у цьому плані сучасних учених є, на нашу думку, Ендрю Гембл, який у своїй монографії "Криза без кінця? Крах західного процвітання" (2018) дає характеристику "екзистенціальних загроз", які виникли внаслідок бурхливого економічного зростання та розвитку людства, "змін організації та способу життя сучасних суспільств", форм, які приймало та приймає економічне зростання в останні два століття. Серед таких загроз він називає, зокрема, проблему створення завдяки сучасним технологіям видів зброї, яка потенційно здатна знищити все людство; проблему негативного впливу людей на клімат, який швидко наближає нас до точки неповернення; проблему стрімкого зростання населення та такого ж стрімкого скорочення невідтворювальних ресурсів; і, нарешті, проблему глобальної бідності, коли "3 мільярди людей продовжують існувати менш ніж на 2 долари у день" (Гембл, 2018. С. 282).

Однак не такою характеристикою "екзистенціальних загроз" цікава згадана вище праця Ендрю Гембла. Подібні характеристики можна зустріти у багатьох монографіях сучасних учених. Натомість поки що дуже рідко можна побачити у західній науковій літературі аналіз глибинних, субстанціональних причин негативних явищ у соціальній, економічній, екологічній сферах, які чомусь не розв'язуються в процесі стрімкого розвитку технологічного способу виробництва та глобалізації, а навпаки, поглиблюються, загострюються до рівня конфліктів і здаються непоборними. Е. Гембл один із небагатьох сучасних західних дослідників, який не лише ставить питання – *чому?*, а й намагається сформулювати підходи до розуміння шляхів розв'язання цих загроз на засадах нових технологічних можливостей глобалізованого суспільства та зміни соціально-економічної парадигми економічного розвитку. *По-перше*, він зазначає наявність одвічного відчуття прірви між нашими політичними та соціальними можливостями, з одного боку, і нашими економічними та технологічними спроможностями – з іншого, а також страх перед тим, що сили, які вивільнився останніми, вже вийшли з-під нашого контролю" (Гембл, 2018. С. 283). *По-друге*, на думку

Е. Гембла, не так багато сьогодні політиків або громадян на Заході переймаються проблемами безпеки західних країн та їхнім процвітання, а також "порядком, який у певний час був так успішно створений". "Саме у цьому сенсі, – вважає вчений, – нинішня криза уявляється кризою без кінця", адже якщо "із надзвичайною ситуацією (мається на увазі криза 2008 року. – Ю.З.) вдалося впоратися", то "глибинні проблеми, внаслідок яких вона виникла, залишилися не розв'язаними" (Гембл, 2018. С. 283). По-третє, один із небагатьох теоретиків Заходу, цитований учений розуміє, що "політичний порядок, який склався, крихкий і не може існувати завжди. Короткозорість та інертність можуть привести світ до роздробленості, завести його у ще більш глухий кут. Це, на думку Гембла, не незворотно, хоча з багатьох причин можливо" (Гембл, 2018. С. 284).

Оскільки, вважає Е. Гембл, "ідеї важливі, але тільки ідей недостатньо", він пропонує ряд практичних кроків щодо кардинальної зміни принципів і підходів до створення нового господарського порядку у полі глобалізованого постіндустріального суспільства. Це, по-перше, "створення нових коаліцій зацікавлених груп, достатньо сильних, щоб реформувати деякі засадничі принципи неоліберальної політики"; по-друге, "щоб західне процвітання не щезло у наступні десятиліття, а більш рівномірно розповсюдилось серед населення світу, необхідно знайти способи, як залучити усі держави до участі в новому відкритому міжнародному ринковому порядку і створити структури управління, які здатні забезпечити співробітництво, яке необхідне для відповіді на сьогоднішні виклики. "Нам потрібна нова модель зростання, – приходиться до висновку Е. Гембл, – де головним пріоритетом буде відкриття технологій, що дозволяють компенсувати збитки, нанесені нами оточуючому середовищу. І нам потрібно нове почуття солідарності, щоб створити нові ресурси, які дозволять повернути назад тенденцію до зростання нерівності та деградації соціального забезпечення" (Гембл, 2018. С. 284).

Саме такі потреби і проблеми дозволяють нам сформулювати ключову мету цієї статті – пізнання не лише нових

зовнішньо окреслених інституціональних форм функціонування сучасної економічної системи та сучасного суспільства, таких, зокрема, як згадані вище сервісна економіка чи цифрова глобалізація, але проникнення в субстанціональні основи якісних зрушень у технологічному способі виробництва глобалізованого суспільства, в природу соціально-економічних відносин такого суспільства, у характер суперечностей, які народжуються в процесі становлення нової якості розвитку.

Така мета, безперечно, не ставиться, та й не може бути реалізована в рамках "політичної економії сервісного транзиту", отже, вимагає окреслення ознак і функцій більш системної інституціональної форми та моделі теоретичного економічного аналізу розвитку сучасного суспільства, зокрема, наприклад, такої як політична економія постіндустріального суспільства.

Поява нового технологічного способу виробництва постіндустріального типу, а згодом інформаційної економіки, неоднозначні тенденції і результати їх вияву, функціонування та розвитку викликали цілий ряд теоретичних, методологічних, філософських, політичних, ідеологічних, практичних проблем і питань, відповіді на які слід шукати, *по-перше*, у рамках міждисциплінарного підходу і, *по-друге*, на засадах визнання реальної потреби та пріоритету політико-економічного підходу до пізнання глибинних основ і суперечностей процесів, що відбуваються сьогодні в економіці глобалізованого суспільства. Адже, на наш погляд, "політична економія сервісного транзиту" Анни Верн та її однодумців (як і деякі інші "напрями", що з'являються у сучасній науковій літературі) не аналізує глибоко стан, інтереси, проблеми конкретної людини, тим паче на інституціональному рівні, хоча й приділяє певну увагу аналізу причин розвитку проблеми нерівності в доходах різних груп працівників зайнятих у різних секторах сфери послуг. Це робить предмет цього напряму сучасної теоретичної думки привабливим, ефектним, однак, як ми про це вже говорили, не політико-економічним.

На відміну від аналізованого вище напряму як форми розвитку політичної економії в постіндустріальному суспільстві, *фундаментальна політична економія постіндустріального суспільства* є системною, конструктивною, ефективною формою проникнення в природу глибинних причин і чинників руйнівних сил подальшого економічного, соціального, політичного, цивілізаційного розвитку суспільства, його суперечностей, принципів та інструментів економічної політики, використання яких у практичній діяльності може забезпечити стійкі та ефективні результати щодо гармонізації усієї сукупності потреб та інтересів людини, бізнесу, людства.

Таку системність, конструктивність та ефективність політичній економії постіндустріального суспільства надає складна архітектоніка її предмета та форм функціонування, пов'язана зі становленням та розвитком сучасної політичної економії, таких напрямів у її предметному полі, як субстанціональна, інституціональна, конституційна або нова політична економія, політична економія глобалізованого суспільства, політична економія середнього класу, політична економія посткапіталістичного суспільства тощо. Адже специфічними особливостями об'єкта та предмета політичної економії в умовах системної трансформації сучасного капіталізму, капіталістичної ринкової економіки, економічних і соціальних відносин їм притаманних стають причини, наслідки та перспективи змін, що відбуваються як на субстанціональному, так і на інституціональному рівні в економіці, політиці, соціальній сфері під впливом системних змін у технологічному способі виробництва індустріального типу, у системі потреб та інтересів людини та суспільства, трансформації архітектоніки цілей розвитку, мотивів участі в економічному, політичному, соціальному житті країни, планети, у системі базових ціннісних орієнтирів існування держави, суспільства та людини, а не тільки в предметі меж та полі "сервісної економіки". Саме на таких особливостях сучасної політичної економії формуються характерні риси та особливості предметної орієнтації її вищезгаданих складових, у тому числі й політичної економії постіндустріального суспільства.

У своєму дослідженні ми не зупиняємось докладно на загальній характеристиці причин, умов та етапів становлення постіндустріальної економіки та суспільства, оскільки з цього приводу вже існує надзвичайно широке коло наукових досліджень, розвідок, джерел, у тому числі й наших². Водночас звернемо увагу на одну важливу, на наш погляд, методологічну особливість, яка має бути врахована дослідниками проблеми при аналізі постіндустріальної та інформаційної економіки. Це, зокрема, проблема розуміння діалектики сутності та змісту поняття "постіндустріальне суспільство".

На наш погляд, необхідно розрізнити поняття "постіндустріальне суспільство" у вузькому функціональному його значенні та у широкому, пов'язаному із системною характеристикою якісних особливостей усієї сукупності відносин, що формуються в процесі його становлення. Йдеться, зокрема, про те, що постіндустріальне суспільство у вузькому розумінні – це, насамперед, тип економіки, який прийшов на зміну індустріальному типу внаслідок системних якісних змін у технологічному способі виробництва як потреба та вимога об'єктивної логіки розвитку економіки та суспільства.

Постіндустріальне суспільство у широкому розумінні являє собою складну соціально-економічну, політичну, культурну, духовну, інституціонально оформлену систему відносин у суспільстві (метасистемі), яка на основі нового технологічного способу виробництва та нової світоглядної парадигми

² Див., наприклад: Зайцев, Ю.К., Савчук, В.С. (2009). Сучасна парадигма методології досліджень постіндустріального суспільства. *Вчені записки: збірник наукових праць*. Випуск 11. Київ: КНЕУ імені Вадима Гетьмана. С. 3–13; Зайцев Ю.К., Москаленко О.М. (2014). Теоретико-методологічні проблеми становлення сучасної політичної економії. *Економічна теорія*. № 4. С. 107–119; Зайцев Ю.К. (2016). Трансформація ціннісних орієнтирів розвитку сучасної економіки: форми прояву, проблеми та перспективи. *Економічна теорія і право: зб. наук. пр.* Харків: Право. № 3. С. 1–26; Зайцев Ю.К., Москаленко О.М. (2018). Сучасна політична економія як теоретична основа економічного розвитку суспільства: у 2 кн. *Кн. 1. Філософсько-методологічні засади архітекτονіки предмета сучасної політичної економії: монографія*. Київ: КНЕУ, 397 с.; Зайцев Ю.К., Москаленко О.М. (2018). Політична економія глобалізованого суспільства. *Проблеми економіки та політичної економії*. Науковий економічний електронний журнал. № 1 (6). С. 95–113.

продукує, формує та використовує у своїй життєдіяльності специфічну систему ціннісних орієнтирів розвитку, фундаментальними засадами якої є якісні зміни, що відбуваються у процесі переходів³ у рамках історичного життєвого циклу економічних систем – від індустріального до постіндустріального; від постіндустріального до інформаційного суспільства; від інформаційного до посткапіталістичного суспільства (у формі тенденції, що поступово окреслюється) тощо. Такий підхід до розуміння критеріїв тотожності та відмінностей понять "постіндустріальний тип економіки" та "постіндустріальне суспільство" безперечно посилює аргументи на користь необхідності розширення та поглиблення поля як об'єкта, предмета сучасної політичної економії, так і сучасної методологічної парадигми досліджень політико-економічного характеру.

Ще одним аргументом на користь зростання значення саме політико-економічного підходу у дослідженнях тенденцій, закономірностей та можливих варіантів наслідків розвитку постіндустріального, інформаційного типу економіки та суспільства для людини та людства стає їх дуалізм, природу та можливі моделі зняття суперечностей якого поза політико-економічним аналізом зрозуміти неможливо. Адже Четверта промислова, або Четверта індустріальна революція, про яку зараз багато говорять і сперечаються, потужно, на нашу думку, впливає на поглиблення двоїстості, неоднозначності для подальшого розвитку суспільства, результатів технологічного прогресу. Так, наприклад, Річард Самонс, голова Центрального глобального порядку денного та член правління Всесвітнього економічного форуму вважає, що "людство стоїть на початку глобальної трансформації, яка характеризується конвергенцією цифрових, фізичних і біологічних технологій на

³ До речі, Георг В.Ф. Гегель вважав, що "перехід є стрибок". "Поступовість, на його думку, є скоріше виключно тільки байдужа зміна, протилежність якісній зміні" (Антологія мирової філософії, 1971. С. 308). Саме тому дослідження причин, чинників, форм, результатів та перспектив таких "переходів" у формі "стрибків", надто ж у сфері соціально-економічних відносин та інтересів суб'єктів економічного життя у глобалізованому суспільстві, і є одним з головних завдань політичної економії постіндустріального суспільства.

шляху змін як навколишнього світу, так і нашої самої ідеї про те, що значить бути людиною". "Ці індивідуальні технології стають (повсюдними), вони фундаментально змінюють спосіб, яким [людство] виробляє, споживає, спілкується, рухається, генерує енергію і взаємодіє між собою" (*Schwab, Sala-i-Martin*, 2016. Р. 4).

Водночас, підкреслює цитований автор, "фундаментальна і глобальна природа створює нові загрози, пов'язані з руйнуваннями, що може викликати вплив на ринок праці і майбутнє роботи, нерівність у доходах і геополітичну безпеку, а також на соціальну цінність систем і етичні основи. Сьогоднішню ситуацію можна описати як час зростання нерівності, колосальної соціальної і політичної напруги, і загального відчуття невизначеності про майбутнє. Проти цього тла суперечностей, що виявляються, Четверта індустріальна революція приносить як безпрецедентні можливості, так і прискорену швидкість змін". "Саме тому, – підкреслює Р. Самос, – питання, яким чином Четверта індустріальна революція впливатиме на межі продуктивності і драйвери зростання, на характер цього впливу, його процес і результати, потребують розуміння і дослідження" (*Schwab, Sala-i-Martin*, 2016. Р. 5).

Слід зазначити, що Р. Самос не поодиноким у своєму розумінні проблем і загроз, які несе з собою для людини, суспільства, людства стрімкий розвиток наукової революції, інформаційного способу виробництва та потреби усебічного дослідження причин і чинників (а отже, й соціально-економічних, тобто політико-економічних), для пошуку концептуальних моделей, засад та інструментів економічної, соціальної, культурної політики, яка б спрямувала колосальні інтелектуальні та економічні можливості сучасного глобалізованого світу на користь кожній окремій людині, забезпечивши реалізацію принципів не тільки ринкової, але й соціальної справедливості, формуючи стійку тенденцію до скорочення нерівності та несправедливості у суспільстві. Так, наприклад, Є. Гнатик, зазначаючи той факт, що "на сучасному етапі набирає обертів процес становлення нового кластера, який об'єднує

в собі інформаційні технології, біо-нанотехнології та когнітивну⁴ науку", приходять до неоднозначних висновків, відповідно до яких, з одного боку, "ми є свідками початку кардинально нового етапу науково-технічного прогресу, який не має історичних аналогів за ступенем впливу на людську цивілізацію", з іншого – "націленість на розв'язання амбіційних завдань перетворює сьогоднішній день у момент здійснення доленосного вибору, оскільки існує велика кількість реальних і гіпотетичних факторів, які становлять небезпеку розвитку людини". Саме тому, вважає цитований автор, "актуальним завданням на сучасному етапі є встановлення реальних меж використання науково-технічних можливостей нано-, біо- та когнитивних технологій" (курсив наш. – Ю.З.) (Гнатик, 2016. С. 184).

Серед таких "реальних і гіпотетичних факторів" наукової революції, що становлять або можуть становити небезпеку для економіки, ціннісної орієнтації суспільства та, власне, будь-якої людини, Є. Гнатик називає такі: 1) здатність за допомогою нейроімплантів, біоелектронних пристроїв, психотропних речовин змінювати як фізичні, так і когнітивні параметри людини, "сприяти її інтелектуальному, морфологічному та функціональному перетворенню", адже "результати технологій знайдуть застосування у сфері управління поведінкою людини"; 2) поява нанороботів може істотно зменшити потребу у фізичній праці, а значить, під питанням може опинитися "родова сутність людини, що відносить її до істоти виробляючої та діяльно активної"; 3) "динамічні трансформації суспільства, поява нових технологій та створення єдиного

⁴ Когнітивістика, когнітологія, *англ. Cognitive science* – позначення дослідницької стратегії, яка використовується в гуманітарних науках і комп'ютерній техніці, спрямованої на описування та пояснення наукових проблем за допомогою когнітивних категорій (таких, наприклад, як репрезентація або обробка інформації). Когнітивістика виникла у 1960-ті роки (XX століття – *ремарка наша*) у США. Вона займається дослідженням функцій інтелекту людини, тварин, штучних машин. Когніція (лат. *cognitio* – пізнання, упізнавання) – збірне поняття для позначення всіх процесів і структур, що пов'язані із сприйняттям та пізнанням (мислення, спомин, уявлення, пам'ять, навчання, планування тощо). Когнітивний – такий що належить до когніції, або до пізнання, тобто такий, що пізнається (Брокгауз. Філософія: Концепції, мислителі, поняття. (2010). С. 156–157).

інформаційного простору викликали серйозні соціокультурні зміни, розмивання та викривлення соціальних нормативів і ціннісних орієнтацій, загострення суперечностей між традиційними та сучасними стереотипами поведінки, посилення гендерних і міжпоколінних конфліктів, індивідуалізацію моделей і стилів життєдіяльності" (Гнатик, 2016. С. 185–187).

Слід зазначити, що ризики і небезпека, можливу появу яких Є. Гнатик пов'язує з особливостями розвитку сучасної наукової революції, значно зростають унаслідок недостатньої уваги філософських, економічних, соціальних, політичних наук до дослідження та прогнозування можливих варіантів застосування новітніх досягнень у суспільстві, яке внаслідок цивілізаційних, соціальних та інших причин не готове адекватно сприймати ці досягнення⁵. На цю особливість із тривогою звертає увагу, зокрема, Д. Ходжсон. На думку вченого, "коли справа доходить до питань визначення і трансформації технології, ортодоксальна економічна теорія зазвичай сліпо трактує технологію як щось задане і позбавлене соціального змісту, начебто технологія ніяк не пов'язана ні з системою відносин в промисловості, ні з методикою організації праці всередині фірми. Технологія сприймається як явище природи, вивчення якого виходить за межі будь-якої соціальної науки" (Ходжсон, 2003. С. 43).

Наведені думки і тривоги вчених лише посилюють нашу впевненість у тому, що ускладнення та динамізація процесів якісної трансформації сучасного технологічного способу виробництва вимагає, *по-перше*, поглибленого політико-економічного аналізу суперечностей, які народжуються під час такої трансформації; *по-друге*, пояснює факт розширення

⁵ Про можливі негативні для суспільства, суперечливі за природою наслідки такої динамічної "трансформації суспільства", "створення єдиного інформаційного простору розмивання та викривлення соціальних нормативів і ціннісних орієнтацій, загострення суперечностей між традиційними та сучасними стереотипами поведінки" тощо ми вже не один раз згадували у своїх публікаціях, розглядаючи конкретні інституціональні форми, в яких ці процеси і наслідки знаходять своє відображення. Йдеться, зокрема, про дауншифтерів, трендоїдів, прекаріат тощо.

предметного поля такого політико-економічного аналізу, оскільки жодна інституціональна, інструментальна форма, що забезпечує конструктивний рух економічних систем та суспільства, не може існувати, функціонувати та бути реалізованою поза взаємовпливом економічних, політичних, соціальних, цивілізаційних, культурологічних чинників, що робить суто економічний аналіз безперспективним, безплідним, формальним, поверхневим і, *по-третє*, викликає потребу не лише у взаємодії різних економічних і соціальних наук, але й розвитку архітекtonіки предмета власне сучасної політичної економії, зокрема виділення в єдиній архітекtonіці предмета певних специфічних напрямів, які дозволяють у процесі системного політико-економічного аналізу єдиного цілого більш докладно дослідити окремі підсистеми, елементи, ланки та ніші цього цілого, що й забезпечить синергетичний ефект пізнання.

Можна погодитися з думкою вчених, які, наголошуючи на вражаючій динаміці розвитку нанотехнологій, технологізації відносин і цілей розвитку людини в умовах домінування ринкових засад і принципів функціонування економіки та суспільства, поширення ідей трансгуманізму, звертають увагу на небезпеку втрати традиційних, класичних фундаментальних цивілізаційних орієнтирів у розвитку людини та людства. Зокрема, В. Стєпін підкреслює, що "у сучасну епоху факторами ризику стають навіть ті процеси, які у попередній епохи сприймалися як виключно позитивні для людини (наприклад, взаємозалежність між економічним зростанням та споживанням, якістю життя), як такі, що покращують якість його життя, а насамперед це стосується сфери науково-технічного прогресу" (Стєпін, 2016. С. 28). Водночас, на думку цитованого автора, "сьогодні багато хто констатує, що науково-технічний прогрес не супроводжується моральним прогресом" (Стєпін, 2016. С. 41), і це в умовах, коли "фундаментальний постулат трансгуманізму передбачає неминучу кардинальну зміну біологічного тіла людини, перекоструювання його аж до створення кіборгоподібної мислячої

істоти, яка пропагується як більш висока стадія мислячого розуму" (Стєпин, 2016. С. 40).

Аналізуючи причини і чинники становлення та формування специфічних особливостей об'єкта та предмета політичної економії постіндустріального суспільства як специфічного системного напрямку в архітектоніці предметного поля сучасної політичної економії, можна зробити ряд висновків та узагальнень, які свідчать про можливість, доцільність та конструктивний характер такого підходу. Це, *по-перше*, можливість зосередження досліджень на визначенні причин, характеру, змісту та форм суперечностей, які породжені входженням індустріальної економіки та індустріального суспільства у стадію занепаду та розпаду внаслідок просторово-часової обмеженості технологічного способу виробництва індустріального типу; *по-друге*, визначення характеру та глибини соціально-економічних суперечностей на історичному етапі життєвого циклу суспільства, який знаходиться у системі координат постіндустріалізму та глобалізації; *по-третє*, пошук відповідей на питання, що буде далі з економічною, господарською та соціальною системою суспільства, тобто чим завершиться перехід від одного технологічного способу виробництва до іншого і в якій формі: куди, у якому напрямі відбудеться "стрибок" і як це відгукнеться на розв'язанні проблем соціально-економічного характеру для людини, держави, суспільства, бізнесу, ринкової форми організації відтворювальних процесів у сфері економічного життя; *по-четверте*, формування та формулювання теоретико-концептуальних підходів до окреслення теоретичної моделі ефективної економічної та соціальної політики на національному та на глобальному рівні, принципів, форм та інструментів узгодження і практичної гармонізації політичних, економічних, соціальних та цивілізаційних інтересів окремих держав, регіонів, соціальних груп – органічних складових системи, що ідентифікується як сучасне постіндустріальне глобалізоване суспільство.

Вирішення цих завдань предметного аналізу в полі сучасної постіндустріальної економіки вимагає, на наш погляд: 1) збереження нерозривного зв'язку політичної економії

постіндустріального суспільства із спадщиною політичної економії класичної, насамперед, із визнанням необхідності аналізу природи законів, потреб та інтересів, мотивів і стимулів, що визначають можливість і динаміку руху економічних систем та суспільства на всіх історичних етапах їх життєвого циклу; 2) включення у предмет дослідження політичних, духовних, цивілізаційних, ментальних та інших чинників впливу на становлення та розвиток постіндустріальної економіки та суспільства у різних регіонах глобалізованого світу; 3) зняття парадигмальних обмежень неолібералізму на спрямованість економічних досліджень, отже, визнання як ключової парадигму гуманітарної, людиноцентричної, яка орієнтує на пошук шляхів збереження та розвитку людини і людства. Недарма, мабуть, один із найвідоміших у світі сучасних економістів-теоретиків Енріко Коломбатто підкреслював: "Економічна теорія була названа політичною економією саме тому, що її предметом стала система взаємодій, співробітництва та координації, яка існує у такому соціальному контексті, що можливий лише за певних політичних умов" (Коломбатто, 2016. С. 19).

Слід також зазначити, що політична економія постіндустріального суспільства, використовуючи інституціональний підхід та інституціональну методологію, безпосередньо націлена та прагне знаходити конструктивну і конкретну відповідь на питання, пов'язані з природою суперечностей, породжених саме сучасною технологічною структурою виробництва, новими можливостями та ризиками людей інтелектуальної праці, новими хвилями зростання несправедливості та нерівності у глобалізованому світі. Таке уявлення про роль і функції політичної економії постіндустріального суспільства дозволяє нам говорити про існування потреби не лише у взаємодії різних економічних і соціальних наук, а й у розвитку архітекtonіки предмета власне сучасної політичної економії, зокрема виділення у цілісній структурі предмета науки певних специфічних напрямів, які дозволяють у процесі системного політико-економічного аналізу детальніше дослідити окремі підсистеми, елементи, ланки та ніші метасистеми, що й за-

ISSN 1811-3141. Економічна теорія. 2019. № 1

безпечить синергетичний ефект пізнання та моделювання ефективної економічної політики в інтересах усіх суб'єктів економічного життя на планеті.

Література

- Антология мировой философии: в 4-х т. (1971). Т. 3. Москва: Мысль. С. 308.
- Брокгауз. Философия: Концепции, мыслители, понятия. (2010). Санкт-Петербург: Амфора; ТИД Амфора: РХГА. 108 с.
- Гэмбл Э. (2018). Кризис без конца? Крах западного процветания. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики. 304 с.
- Гнатик Е.Н. (2016). Совершенствование человека: тенденции и ориентиры образования в эпоху прогресса технoнауки. *Проблема совершенствования человека (в свете новых технологий)*. Москва: ЛЕНАНД. 272 с.
- Зайцев Ю.К., Савчук В.С. (2011). Сучасна політична економія (проблеми та інституціональне поле предмета і методології досліджень). Київ: КНЕУ. 337 с.
- Зайцев Ю.К., Москаленко О.М. (2018). Сучасна політична економія як теоретична основа економічного розвитку суспільства: у 2 кн. *Кн. 1. Філософсько-методологічні засади архітектоніки предмета сучасної політичної економії* : монографія. Київ : КНЕУ, 2018, 397 с.
- Коломбатто Э. (2016). Рынки, мораль и экономическая политика: новый поход к защите экономики свободного рынка. Москва: Мысль. 500 с.
- Лунд С., Маника Дж. (21 апреля, 2017). Цифровая глобализация: защита потоков данных. *Council on Foreign Relations. Tribune News Services*. В Украине – эксклюзивно для "2000". URL: <https://www.2000.ua/v-nomere/derzhava/resursy/cifrovaja-globalizacija-zawita-potokov-dannyh.htm>
- Рейнерт Э. (2017). Спонтанный хаос. Экономика эпохи рецессии. Москва: Политическая энциклопедия. 190 с.
- Степин В.С. (2016). Трансгуманизм и проблема социальных рисков. *Проблема совершенствования человека (в свете новых технологий)*. Москва: ЛЕНАНД. 272 с.
- Ходжсон Д. (2003). Экономическая теория и институты: манифест современной институциональной экономической теории. Москва: Дело. 464 с.
- Шваб К., Дэвис Н. (2018). Технологии Четвёртой промышленной революции. Москва: Эксмо. 320 с.

- Blinder, A.S. (March/April, 2006). Offshoring: The Next Industrial Revolution? *Foreign Affairs*. P.113–128.
- Blinder, A.S. (2009). Education for Third Industrial Revolution. *J. Hannway and D. Goldhaber (eds.), Creating a New Teaching Profession*. Urban Institute. P.15–28.
- Corrado, C., Haskel, J., Jona-Lasinio, C., Iommi, M. (2012). Intangible Capital and Growth in Advanced Economies: Measurement Methods and Comparative Results. *Discussion Paper No. 6733*. URL: <http://repec.iza.org/dp6733.pdf>.
- Freund, C., Weinhold, D. (2002). The Internet and international trade in services. *American Economic Review*. No. 92 (2). P. 236–240.
- Nordhaus, W.D. (2007). Two Centuries of Productivity Growth in Computing. *The Journal of Economic History*, Vol. 67, No. 1. URL: http://www.econ.yale.edu/~nordhaus/homepage/nordhaus_computer_s_jeh_2007.pdf. p. 147.
- Schwab, K., Sala-i-Martin, X. (2016). The Global Competitiveness Report 2016–2017. World Economic Forum, Geneva. P. 4.
- Triplett, J.E., Bosworth, B.P. (2004). Productivity in the U.S. Services Sector. *New Sources of Economic Growth*. Brookings Institution Press Washington, D.C. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/productivityintheusservicessector_chapter.pdf, 389 p.
- Wren, A. (ed.) (2013). *The Political Economy of the Service Transition*. Oxford, Oxford University Press. 333 p.
- Wren, A. (ed.) (2013). Introduction: The Political Economy of Post-industrial Society. *The Political Economy of the Service Transition*. Oxford, Oxford University Press. P. 7.

Надіслано до редакції 17.11.2018

POLITICAL ECONOMY OF THE POST-INDUSTRIAL SOCIETY

Yurii Zaitsev

Author affiliation: Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Economic Theory of the Vadym Hetman KNEU.

Email: zyk3000@ukr.net

The article substantiates the necessity, possibility and expediency of the formation of concrete institutionalized directions in the subject field of contemporary political economy and, in particular, its direction as political economy of postindustrial society. The works of some modern theorists who consider the political economy of post-industrial society as a "service political economy" are critically analyzed, since, in their opinion, the sector of services is the dominant sector of the modern economy.

It has been proved that "service political economy" can not a priori cover the whole range of relations, contradictions, tendencies and variants of the development of institutional forms of economy and society in the conditions of the informational method of production that is born on the planet on the basis of a scientific revolution and, therefore, can not be identified with the political economy of post-industrial society. In this context, the field of the subject of political economy of post-industrial society is outlined, the idea is proposed and grounded, according to which the political economy of post-industrial society and contemporary political economy are close in their orientation to the institutional forms of political economy in its development, whose subject field is enriched in conditions of complication of the nature of interrelationships and interdependencies between individual elements and sectors of the architecture of globalized economy and globalized society.

Their subject field is enriched in the context of complexity of the nature of the interconnections and interdependencies between the individual elements and sectors of the globalized economy and the architectonics of globalized society, primarily in such areas as substantivist, institutional, constitutional or new political economy, political economy of a globalized society, political economy of the middle class, and political economy of post-capitalist society.

The article substantiates the position that only the unification of intellectual efforts of representatives of these directions can give a synergistic effect in understanding the laws of functioning and development of the modern economy and society. Also, it allows formulating the principles of an effective theoretical model of the state economic policy, aimed at solving urgent social and economic problems from the standpoint of ensuring the harmonization of the interests of all social groups and layers of the planet's population under the conditions of the fourth industrial revolution.

Key words: political economy of the post-industrial society, contemporary political economy, "service political economy", digital economy, fourth industrial revolution, informational production mode, neoliberal paradigm, human-centric paradigm, transhumanist paradigm.

JEL: O11, P16, P27.

References

- Anthology of world philosophy (1971). Vol. 3. Moscow: Mysl [in Russian].
- Blinder, A.S. (March/April, 2006). Offshoring: The Next Industrial Revolution? *Foreign Affairs*, 113-128.
- Blinder, A.S. (2009). Education for Third Industrial Revolution. In Hannway J. and Goldhaber D. (Eds.). *Creating a New Teaching Profession*. Urban Institute.
- Brockhaus (2010). *Philosophy: Concepts, thinkers, terms*. Saint-Peterburg: Amphora; TID Amphora: RHGA [in Russian].
- Gamble, E. (2018). The crisis is endless? The collapse of Western prosperity. Moscow: Publishing House of the Higher School of Economics [in Russian].
- Gnatik, E.N. (2016). Human improvement: trends and benchmarks of education in the era of technological advancement. The problem of human improvement (in the light of new technologies). Moscow: LENAND [in Russian].
- Freund, C., Weinhold, D. (2002). The Internet and international trade in services. *American Economic Review*, 92 (2), 236-240.
- Zaitsev, Yu.K., Savchuk, V.S. (2011). Contemporary political economy (problems and institutional field of the subject and methodology). Kyiv: KNEU. [in Ukrainian].
- Zaitsev, Yu., Moskalenko, O. (2018). Contemporary Political Economy as Theoretical Basis of Economic Development of a Society. Book 1. Philosophical and Methodological Principles of Subject Architectonics of the Contemporary Political Economy. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
- Colombatto, E. (2016). Markets, morality and economic policy: a new approach to the protection of the free market economy. Moscow: Thought [in Russian].
- Lund, S., Manica, J. (2017). Digital globalization: protection of data flows. *Council on Foreign Relations. Tribune News Services. In Ukraine – exclusively for the "2000"* [in Russian].
- Reinert, E.S. (2017). Spontaneous Chaos. Economy of the recession. Moscow: Politicheskaya entsiklopediya [in Russian].
- Hodgson, D. (2003). *Economic Theory and Institutions: The Manifesto of Modern Institutional Economic Theory*. Moscow: Delo [in Russian].

- Schwab, K., Davis, N. (2018). Technologies of the Fourth Industrial Revolution. Moscow: Eksmo [in Russian].
- Corrado, C., Haskel, J. et al. (2012). Intangible Capital and Growth in Advanced Economies: Measurement Methods and Comparative Results. *Discussion Paper*, 6733. Retrieved from <http://repec.iza.org/dp6733.pdf/>
- Freund, C., Weinhold, D. (2002). The Internet and international trade in services. *American Economic Review*, 92 (2), 236-240.
- Nordhaus, W.D. (2007). Two Centuries of Productivity Growth in Computing. *The Journal of Economic History*, 67, 1. Retrieved from: http://www.econ.yale.edu/~nordhaus/homepage/-nordhaus_computers_jeh_2007.pdf/
- Schwab, K., Sala-i-Martin, X. (2016). The Global Competitiveness Report 2016–2017. World Economic Forum. Geneva.
- Triplett, J.E., Bosworth, B.P. (2004). Productivity in the U.S. Services Sector. New Sources of Economic Growth. Brookings Institution Press Washington, D.C. Retrieved from https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/-productivityintheusservicessector_chapter.pdf/
- Wren, A. (Ed.) (2013). The Political Economy of the Service Transition. Oxford. Oxford University Press.